

Michał Turski

Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie • Center for Historical Research of the Polish Academy of Sciences in Berlin

 <https://orcid.org/0000-0002-6764-7226>

„UMIEJĘTNIE UNIKA SĄDÓW O NACJONALISTYCZNYM ZABARWIENIU”. MIROSŁAW CYGAŃSKI (1925–2016) I BADANIA NAD NIEMCAMI I NIEMIECKĄ OKUPACJĄ ŁODZI W LATACH 1939–1945

SUMMARY

“He skillfully avoids judgments with nationalistic overtones.” Miroslaw Cygański (1925–2016) and research on Germans and the German occupation of Lodz in 1939–1945

The article presents the first stage of Miroslaw Cygański’s (1925–2016) academic career, during which he focused on the German community in Lodz and the German occupation of Lodz during World War II. Cygański wrote his first major publication, entitled *The German Minority in Central Poland*, as his doctoral thesis at the Faculty of Philosophy and History of the University of Lodz, which he later tried unsuccessfully to defend. As a young researcher, he dealt with the German occupation, publishing his second book, *From the History of the Nazi Occupation*. Both publications earned Cygański enemies in Germany, such as Otto Heike,

© by the author, licensee Lodz University – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding Information: Center for Historical Research of the Polish Academy of Sciences in Berlin

Conflicts of interests: None.

Ethical Considerations: The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication.

Declaration regarding the use of GAI tools: not used

(Received: 2025-11-13. Verified: 2025-11-14. Accepted: 2025-11-26)

a socialist from the DSAP and director of the archives in Lodz during the war. Cygański's works describe the occupation in a descriptive manner and focus on issues of the occupation administration in Lodz.

KEYWORDS: historiography, regional studies, University of Lodz, Adam Mickiewicz University in Poznań, Ostforschung, Otto Heike, World War II, Litzmannstadt

STRESZCZENIE

Artykuł pokazuje pierwszy etap drogi naukowej Mirosława Cygańskiego (1925–2016), podczas którego zajmował się Niemcami łódzkimi i niemiecką okupacją Łodzi w czasie II wojny światowej. Cygański napisał swoją pierwszą większą publikację pt. *Mniejszość niemiecka w Polsce Centralnej* jako doktorat na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego, który próbował później nieskutecznie obronić. Jako młody badacz zajmował się okupacją niemiecką wydając drugą książkę *Z dziejów okupacji hitlerowskiej*. Obydwie publikacje przyniosły Cygańskiemu wrogów w RFN, jak np. Otto Heike, socjalista z DSAP i w czasie wojny dyrektor archiwum w Łodzi. Prace Cygańskiego opisują deskryptywnie okupację i skupiają się na kwestiach administracji okupacyjnej w Łodzi.

SŁOWA KLUCZOWE: historiografia, regionalistyka, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Ostforschung, Otto Heike, druga wojna światowa, Litzmannstadt

Wstęp

Łódzka historiografia regionalna cierpi do dzisiaj na brak badaczy podejmujących badania nad drugą wojną światową. Prace naukowców i naukowców z Centrum Badań Żydowskich i Instytutu Germanistyki Uniwersytetu Łódzkiego (UŁ) podejmują z bardzo dobrym rezultatem temat łódzkiego getta i Zagłady Żydów w Łodzi oraz w województwie łódzkim. Badania nad cierpieniem Polaków pod rządami nazistów zostały wznowione w ostatnich latach, czego przykładem mogą być publikacje dotycząca Polen-Jugendverwahrlager. Nie ma do tej pory jednak badań nad wieloma innymi aspektami życia Polaków pod okupacją niemiecką w Łodzi, jak i badań podstawowych.

Prof. Mirosław Cygański w swoim pierwszym okresie działalności naukowej zostawił najsilniej rezonujące z perspektywy czasu publikacje naukowe na ten temat, które do dzisiaj są szeroko wykorzystywane. Dekady po opublikowaniu monografii *Z dziejów okupacji hitlerowskiej*¹ tylko Tadeuszowi Bojanowskiemu udało się stworzyć autorską monografię Łodzi w czasie drugiej wojny światowej². Częściowym wypełnieniem tej luki jest książka Hansa-Jürgena Bömelburga

¹ M. Cygański, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi, 1939–1945*, Łódź 1965.

² T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź 1992.

dotycząca historii Łodzi w XX w.³ i rozdział dotyczący drugiej wojny światowej w świeżo wydanej pięciotomowej monografii *Łódź poprzez wieki. Historia miasta*⁴, jednak wiele tematów wymaga tak naprawdę nowych badań i ujęcia ich w odrębnej (a nawet: odrębnych) publikacji monograficznej. Osobnym problemem jest rozłożenie akcentów na niekorzyść aglomeracji / regionu łódzkiego, niezbędne jest rozszerzenie badań na małe miasta i wsie w aglomeracji łódzkiej. Do tej pory rzadkością są prace dotyczące drugiej wojny światowej w Łódzkiem traktujące jednako Łódź i resztę aglomeracji łódzkiej. W przypadku historii Niemców w Polsce Centralnej nikt do tej pory nie podjął się aktualizacji badań od czasu wydania przez Cygańskiego książki *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*. Szereg publikacji polskich i międzynarodowych autorów podejmuje temat z różnymi ujęciami dla poszczególnych subregionów⁵. Najbliżej ujęcia proponowanego przez łódzkiego historyka był Winson Chu, który jednak analizował życie polityczne całej mniejszości niemieckiej w przedwojennej Polsce⁶.

Poniższy artykuł jest nie tylko, jakby się mogło wydawać po tytule, analizą historiograficzną publikacji prof. Cygańskiego, lecz także próbą podsumowania historiografii łódzkiej na temat mniejszości niemieckiej przed i po wrześniu 1939 r. oraz niemieckiej okupacji Łodzi. Autor poniższego artykułu miał okazję w trakcie prac nad swoim doktoratem⁷ zrewidować lub poprzeć tezy stawiane w pracach *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939* oraz *Z dziejów okupacji hitlerowskiej*, a także przekonać się co do żywotności tych publikacji w krajowym i międzynarodowym obiegu naukowym. Wielokrotnie pojawiał się problem białych plam w historii okupowanej przez Niemców Łodzi i historii Niemców łódzkich, które doczekały się tylko i wyłącznie wspomnienia w publikacjach Cygańskiego.

Dlaczego do tej pory nie powstała nowa autorska synteza Łodzi w czasie niemieckiej okupacji między wrześniem 1939 i styczniem 1945 r.? Refleksja historiograficzna może przybliżyć nas do odpowiedzi na to pytanie.

W ramach artykułu zostanie przybliżona sylwetka Mirosława Cygańskiego z naświetleniem jego pierwszych lat kariery akademickiej, oraz zostaną omówione jego najważniejsze dzieła dotyczące Łodzi pod okupacją niemiecką. Z perspektywy osoby zajmującej się tym fragmentem historii regionu łódzkiego autor tekstu uznaje wczesne publikacje Cygańskiego za kluczowe dla jego całej kariery. Poza

³ H.J. Bömelburg, *Łódź: Historia wielokulturowego miasta przemysłowego w XX wieku*, Łódź 2024.

⁴ *Łódź poprzez wieki. Historia miasta*, red. J. Kita, t. 3: 1914–1945, red. P. Waingertner, Łódź 2024.

⁵ I. Röskau-Rydel, *Deutsche im Distrikt Krakau 1939–1945: Minderheit, Volksgemeinschaft, Besatzer*, Osnabrück 2025, s. 43–57; K. Wójcik, *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1915–1939*, Chełm 2008.

⁶ W. Chu, *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge University Press 2012.

⁷ M. Turski, *Vom Versuch, Biografien zu nationalisieren. Die Deutsche Volksliste in der Region Lodz: Vorgeschichte, Umsetzung und Nachwirkungen 1914–1960*, Paderborn 2026.

późną pracą o Niemcach bałtyckich⁸ pozostałe publikacje nie zostały wyrażnego śladu na historiografii polskiej i międzynarodowej.

Publikacja *Z dziejów okupacji hitlerowskiej Łodzi* jest wykorzystywana i cytowana do dzisiaj w polskiej, niemieckiej i anglosaskiej historiografii. Jego artykuły w łódzkich czasopismach dotyczące niemieckich okupacyjnych instytucji łódzkich nie straciły wiele na aktualności, aczkolwiek są rzadziej cytowane przez zagranicznych historyków (z powodu nie zdigitalizowania ich w sieci?). Osobnego omówienia wymaga konflikt ze środowiskiem wypędzonych w RFN i praca w Archiwum Państwowym w Łodzi. Dzieła Cygańskiego przyniosły mu wielu wrogów w środowiskach łódzkich Niemców w RFN, w szczególności w Ziomkostwie Wisła-Warta. Konflikt w Archiwum Państwowym w Łodzi pozostaje nierozwiązaną do tej pory zagadką – dlaczego Cygański zdecydował się odejść z archiwum? Omówienie obydwóch aspektów pozwoli nam na przybliżenie się do odpowiedzi na pytanie z jakich powodów Cygański po 1974 r. zdecydował się odejść od tematyki łódzkiej.

Biogram

Oficjalny biogram Mirosława Cygańskiego⁹ zawiera wiele nieścisłości. Mirosław Cygański urodził się 14 stycznia 1925 r. w Warszawie, po drugiej wojnie światowej rozpoczął pracę w Archiwum Państwowym w Łodzi w 1952 r., gdzie pracował do 1969 r. Obronił doktorat w 1966 r. na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu pt. *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, na tej samej uczelni habilitował się dziesięć lat później, pracą pt. *SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934–1945*. W 1973 r. przed habilitacją rozpoczął pracę w Instytucie Śląskim w Opolu, gdzie pracował aż do emerytury. Zmarł w 2016 r. w Łodzi.

Matka Mirosława Cygańskiego była nauczycielką, ojciec urzędnikiem Izby Rolniczej w Warszawie¹⁰. Przed wybuchem drugiej wojny światowej przyszły regionalista łódzki ukończył 6 klas szkoły podstawowej i 2 klasy gimnazjum im. Tadeusza Rejtana w Warszawie¹¹. Do wybuchu powstania warszawskiego Cygański żył w Warszawie, gdzie uczęszczał na tajne komplety w Szkole Rolniczej inż. Stanisława Wiśniewskiego. Okres między stłumieniem powstania a przybyciem do Łodzi pozostawia najwięcej

⁸ M. Cygański, T. Dubicki, *Niemcy wschodniobałtyccy w Estonii, na Łotwie i Litwie: zarys dziejów do 1920 roku*, Łódź 2004.

⁹ Vide na przykład: <https://instytutslaski.pl/wspomnienie/profesor-doktor-habilitowany-miroslaw-cyganski-wspomnienie/> (dostęp: 27.08.2025) oraz: T. Dubicki, A.K. Kuczyński, *W kręgu dziejów Niemiec XX wieku. Życie i działalność naukowa prof. dr. hab. Mirosława Cygańskiego*, „Studia Niemcoznawcze” 2004, t. 28.

¹⁰ Ojciec Mirosława Cygańskiego nie przeżył drugiej wojny światowej.

¹¹ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego (dalej: AUŁ), sygn. 1735/H, Akta studenckie Cygański Mirosław, Życiorys Mirosława Cygańskiego, prawdopodobnie 1946 r.

znaków zapytania: Cygański został wywieziony do Krakowa, po wyzwoleniu Łodzi w styczniu 1945 r. zamieszkał w niej, gdzie ukończył studia historyczne na UŁ krótko po 1945 r. Jego praca magisterska „Stosunek niemieckich władz okupacyjnych do ludności miasta Łodzi podczas pierwszej wojny światowej w świetle współczesnej prasy miejscowej” została oceniona w 1952 r. na dostateczny, egzamin kierunkowy zdał na bardzo dobry¹². W trakcie studiów Cygański pracował jako urzędnik Zarządu Miejskiego w Łodzi w Wydziale Wojskowym¹³. Było to koniecznością, z uwagi na to, że matka Cygańskiego przyjęła pracę nauczycielki w Szczawinie, i najprawdopodobniej nie była w stanie utrzymać młodego studenta w Łodzi z pensji nauczycielskiej. Otwartym pozostaje pytanie, jak w warunkach powojennego chaosu Cygański zdobył etat urzędnika w administracji łódzkiej? Krótko po obronie pracy magisterskiej został on archiwistą Archiwum Państwowego Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego. Nowa praca otworzyła młodemu Cygańskiemu zupełnie nowe możliwości i zachęciła go do podjęcia na nowo tematu drugiej wojny światowej.

Studia, których nie było

Być może z powodu nowej pracy i ambicji intelektualnych Cygański zdecydował się na studia doktoranckie na UŁ. Informacja o studiach jest przemilczana do dzisiaj przez biogramy, sam Cygański niechętnie podawał te informacje w życiorysach na potrzeby urzędowe, informując jedynie o „trudnościach”¹⁴. O ile dla pierwszych lat powojennych można się domyślać, że studia na świeżo utworzonym UŁ wydawały się atrakcyjne, o tyle pobyt w Łodzi po ukończeniu studiów magisterskich jest zastanawiający. W 1958 r. rozpoczął on studia doktoranckie w Łodzi, promotorem pracy doktorskiej został prof. Józef Dutkiewicz, temat pierwotnie brzmiał „Administracja okupacyjna III Rzeszy na ziemiach łódzkich”, został jednak zmieniony 28 maja 1958 r., za sugestią promotora, na „Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939”¹⁵. Widać już tutaj, że Cygański chciał rozpocząć karierę naukową badaniem II wojny światowej nie tylko w Łodzi, ale także w regionie łódzkim.

Otwarcie przewodu uchwalono przy jednym wstrzymującym głosie 20 maja 1958 r. na posiedzeniu Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego UŁ. Doktoranta wspierał Roman Kaczmarek, dyrektor Archiwum Państwowego Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego¹⁶.

¹² *Ibidem*, Protokół egzaminu ostatecznego z 20 lutego 1952 r.

¹³ Archiwum Instytutu Śląskiego w Opolu (dalej: AIŚ), Teczka osobowa Mirosława Cygańskiego, sygn. 82/2, Życiorys Mirosława Cygańskiego, dat. Prawdopodobnie po 1972 r., s. 5.

¹⁴ *Ibidem*, s. 7.

¹⁵ AUŁ, Przewody doktorskie, sygn. 2063, Plan pracy kandydackiej, s. 6–7.

¹⁶ *Ibidem*, Wyciąg z protokołu Nr 6, s. 19.

Doktorat pt. *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939* został wydany drukiem przed obroną pracy doktorskiej. Recenzenci doktoratu: prof. Zdzisław Grot i doc. Paweł Korzec zauważali pewne braki, których nie dało się już uzupełnić, jednak byli zgodni co do jej jakości merytorycznej i ocenili ją pozytywnie. Grot zarzucał Cygańskiemu niedostateczną koncentrację na polityce Republiki Weimarskiej i zbyt dużą pochopność w ocenie polityki sanacji¹⁷, z kolei Korzec krytykował nieproporcjonalną strukturę pracy, zbyt dużą rozbieżność tytułu z jej treścią, która koncentrowała się na Łodzi i regionie łódzkim¹⁸. Obydwie recenzje były pomimo wszystkich zastrzeżeń pozytywne: komisja doktorska dopuściła 10 grudnia 1963 r. pracę Cygańskiego do publicznej dysputacji¹⁹. Pomimo tych recenzji uchwała komisji doktorskiej w dniu obrony – 23 stycznia 1964 r. – odrzuciła większością 12 głosów pracę doktorską Cygańskiego²⁰. Dlaczego pomimo pozytywnych recenzji obrona zakończyła się porażką doktoranta?

Odpowiedzią na to pytanie jest protokół z dyskusji publicznej. Na obronie doktoratu Cygańskiego pojawił się Waldemar Gastpary, duchowny Kościoła ewangelickiego, po II wojnie światowej docent Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Cygański co prawda opisuje go jako Cezarego Gastparego, jednak z protokołu i dokumentów doktoranta można jasno uznać to za pomyłkę.

Dr Waldemar Gastpary zwrócił uwagę na luki w materiale źródłowym, poinformował zebranych, że dysponował przekazami, o których informował doktoranta, a które nie zostały przez mgr Cygańskiego wykorzystane. Dr Gastpary kwestionował także szereg sformułowań pracy dotyczących się głównie życia i działalności ludzi reprezentujących kościoły ewangelickie. Najmocniej zaatakował doktoranta za zaszeregowanie wielu wybitnych polskich działaczy ewangelickich do narodowości niemieckiej. Dyskutant uważał, że w ten sposób staje się niepowetowana krzywda ludzi, którzy zostali Polakami mimo prześladowań hitlerowskich podczas okupacji²¹.

Gastparego, wysoko postawionego w hierarchii powojennego protestantyzmu polskiego duchownego, poparła Halina Evert-Kappesowa, przytaczająca na poparcie też duchownego swoje doświadczenia z czasów okupacji i sprzed 1939 r. Jej zdaniem, w kręgach warszawskich młodych ewangelików używano tylko języka polskiego i Kościół Ewangelicko-Augsburski w II Rzeczypospolitej był Kościołem na wskroś polskim²².

¹⁷ *Ibidem*, Recenzja Zdzisława Grota, 16 kwietnia 1963, s. 27–29.

¹⁸ *Ibidem*, Recenzja Pawła Korca, 30 października 1963, s. 30–33.

¹⁹ *Ibidem*, Protokół posiedzenia komisji doktorskiej, s. 34.

²⁰ *Ibidem*, Protokół Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego 23 stycznia 1964, s. 42.

²¹ *Ibidem*, s. 41.

²² *Ibidem*, Pismo Mirosława Cygańskiego, s. 44.

Linia ataku Gastparego, dająca się częściowo zrekonstruować na podstawie podań Cygańskiego o unieważnienie decyzji komisji doktorskiej, opierała się na czterech argumentach. Pierwszym argumentem było zaliczenie przedwojennego pastora w Zgierzu, Aleksandra Falzmana i Henryka Wendta, także pastora przedwojennego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego do Niemców. Zdaniem Gastparego, takie porównanie było głęboko obraźliwe dla żyjącego jeszcze wówczas „sędziwego” Henryka Wendta. Znany z działalności na rzecz polonizacji gminy w Zgierzu przed wojną Falzman nie dożył obrony doktoratu Cygańskiego – aresztowany na początku 1940 r. i zamknięty w obozie koncentracyjnym umiera jako polski pastor, nie doczekawszy końca wojny²³. Nieuwzględnienie męczeństwa przedwojennego biskupa Kościoła Ewangelickiego w Polsce, Juliusza Burschego, było także podnoszone przez Gastparego i innych dyskutantów podczas obrony doktoratu²⁴.

Drugim argumentem Gastparego było pominięcie przez Cygańskiego akt kościelnych i prasy ewangelickiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w przedwojennej Polsce²⁵. Mogło być to wywołane brakiem dostępu do akt kościelnych i obfitością akt urzędowych. Cygański wykorzystywał akta policyjne i administracyjne stworzone przed przedwojenne urzędy wojewódzkie i starostów, które miały, zdaniem dyskutanta, nie oddawać głębi sytuacji w Kościele²⁶. Trzecim argumentem było niejasne sformułowanie w doktoracie dotyczące odsetka niemieckich pastorów w Kościele Ewangelickim przed wojną, liczby Cygańskiego miały nie zgadzać się znacząco z danymi Gastparego. Finalnie trzeba wspomnieć o sporze o terminologię w Kościele: duchowni Kościoła byli, z uwagi na chęć udowodnienia polskości Kościoła, wyczuleni na punkcie nazywania ich księżmi, nie zaś pastorami. Z dzisiejszej perspektywy emocje w sporze etymologicznym „ksiądz vs. pastor” są po prostu niezrozumiałe, jednak w powojennej antyniemieckiej atmosferze niemiecko brzmiąca tytułatura duchownych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego musiała być dla Gastparego dodatkowym kamieniem obrazy.

Atmosfera sporu musiała być bardzo napięta. Świadczą o tym z jednej strony usprawiedliwienia Cygańskiego, w pismach do ministra nauki Henryka Golańskiego, że miał nie wytrzymać sporu z doświadczonym oratorem, nastawiającym według niego samego publiczność przeciw niemu w sprawach podstawowych

²³ B. Kluska, *Aleksander Falzmann (1887–1942). Bohaterski pastor*, 2020.

²⁴ AUŁ, Przewód doktorski, sygn. 2063, Pismo Mirosława Cygańskiego, s. 45.

²⁵ Także badacze niemieccy zarzucali Cygańskiemu nadmierne oparcie na aktach policyjnych. Martin-Opitz-Bibliothek Herne (dalej: MOB), Spuścizna Otto Heikego, *List do Otto Heikego*, 4 grudnia 1977 r., bp.

²⁶ AUŁ, Protokół Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego, 23 stycznia 1964 r., s. 41; *ibidem*, Pismo Mirosława Cygańskiego, s. 41–42.

i fundamentalnych. Z drugiej strony jedyne pismo ze strony ówczesnego dziekana Wydziału Filozoficzno-Historycznego UŁ w sprawie doktoratu Cygańskiego wskazuje na zdenerwowanie doktoranta.

Głęboko jestem przekonany, że o losie przewodu zadecydowała wyjątkowo non-szalancka i niedojrzała odpowiedź Mirosława Cygańskiego. Trudno bowiem przypuszczać, aby 90 % Rady Wydziału dało zasugerować się zarzutami dyskutantów, jeśli były one nierzeczowe i pozbawione racji²⁷.

Oczywiście dyskusja wokół ewangelików polskich nie była jedynym punktem krytyki. W protokole obrony możemy znaleźć taki zapis:

Dyskutanci zwrócili uwagę, że doktorant w toku obrony ujawnił daleko idące braki krytycyzmu, zbagatelizował kwestię niewykorzystania w pracy podstawowych zespołów archiwalnych. W sposób niewłaściwy polemizował z zarzutami wysuniętymi przez recenzentów i dyskutantów. Podkreślano też, że kandydat myli pojęcia oznaczające przynależność narodową, że okazał brak krytycyzmu i wnikliwości nieodzownych dla historyka ubiegającego się o stopień doktora nauk humanistycznych.

Komisja doktorska w tajnym głosowaniu rozstrzygnęła przewagą 12 głosów (!) wobec 2 głosów na tak i 6 wstrzymujących się, o odrzuceniu rozprawy doktorskiej Cygańskiego²⁸.

Nieudana obrona doktoratu na UŁ nie kończy kariery naukowej Mirosława Cygańskiego. W czasie trwania formalności związanych z obroną doktoratu na temat przedwojennej mniejszości niemieckiej w Polsce, jeszcze nie doktor, Cygański przygotowywał książkę, opublikowaną jako *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi, 1939–1945*. Niecały rok później, z uwagi na formalności, Cygański złożył wydaną już książkę na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu (UAM). Recenzentami byli Karol Marian Pospieszalski i Czesław Madajczyk²⁹. Rada Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM w Poznaniu przyznała 21 marca 1966 r. stopień doktora nauk humanistycznych Cygańskiemu większością 28 głosów na tak³⁰.

²⁷ *Ibidem*, Pismo Dziekana Wydziału Filozoficzno-Historycznego, prof. Bohdana Baranowskiego, 21 kwietnia 1964 r., s. 72.

²⁸ *Ibidem*, Protokół Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego, 23 stycznia 1964, s. 42.

²⁹ Archiwum Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: AUAM), Akta przewodu doktorskiego, sygn. 296, Protokół posiedzenia Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego UAM, w dn. 21 września 1965 r., bzp.

³⁰ *Ibidem*, Protokół z posiedzenia Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego w dn. 21 marca 1966 r., bzp.

Mniejszość niemiecka w Polsce Centralnej i z dziejów hitlerowskiej okupacji w Łodzi

Jak już wspomniano wyżej, dla łódzkiej historiografii regionalnej i dla kariery Mirosława Cygańskiego książki *Mniejszość niemiecka w Polsce Centralnej* i niedługo później wydana *Z dziejów hitlerowskiej okupacji Łodzi 1939–1945* mają fundamentalne znaczenie. Co łączy obydwie prace, co odróżnia je od późniejszych prac powstałych jeszcze w PRL i po 1989 r.? Jaki styl pisarski posiadał Cygański i czy miał on wpływ na żywotność jego prac dekady po porzuceniu łódzkich tematów przez niego? Jakie aspekty wymagają zbadania na nowo, a gdzie obydwie prace i artykuły bronią się pomimo upływu wielu dekad?

Monografia *Mniejszość niemiecka* składa się z trzech rozdziałów, ma strukturę chronologiczną. Jak widać po spisie treści okres do przejścia władzy przez Adolfa Hitlera jest potraktowany marginalnie – zaledwie 49 stron na opisanie pierwszych lat powojennych. Dużą część 186 stronicowej pracy obejmuje rozdział poświęcony „dywersji niemieckiej w Polsce centralnej”. *Z dziejów okupacji hitlerowskiej* składa się z 8 rozdziałów, ma strukturę chronologiczno-problemową. W poszczególnych rozdziałach omówiono losy ludności okupowanej Łodzi od kampanii obronnej 1939 r. do 1943 r., niemiecką administrację miejską i instytucje w Łodzi, ludność niemiecką, gospodarkę, polski ruch oporu i sytuację w mieście pod koniec wojny.

Główny nacisk położono na opis administracji miasta w czasie II wojny światowej i działań Niemców w mieście. Pierwotne założenia doktoratu Cygańskiego na UŁ zakładały opisanie wyłącznie administracji państwowej, samorządowej, sądownictwa okupacyjnego jak i głównych instytucji gospodarczych i administracji fabryk³¹. Brak osobnego rozdziału na Zagładę Żydów także jest widoczny na pierwszy rzut oka: sam autor publikacji przyznał we wstępie, że nie podjął się zbadania losów Żydów łódzkich ponieważ:

Wynika to stąd, że założenia polityki hitlerowskiej wobec Żydów nie były identyczne z tymi, jakimi kierowano się wobec ludności polskiej, zaś getto łódzkie – w przeciwieństwie do innych gett na terenie Polski – było najściślej izolowane od reszty miasta. Obie przyczyny sprawiają, że podjęcie problematyki żydowskiej w Łodzi w latach okupacji hitlerowskiej wymaga specjalnych studiów i odrębnego opracowania³².

Z dzisiejszej perspektywy teza o odizolowaniu getta od miasta jest zdecydowanie przestarzała³³. W innych pracach poświęconych drugiej wojnie światowej

³¹ AUŁ, Przewody doktorskie, sygn. 2063, Plan pracy kandydackiej, s. 6–7.

³² M. Cygański, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi, 1939–1945*, Łódź 1965.

³³ A. Czyżewski, *Czerwono-biało-czerwona Łódź. Lokalne wymiary pamięci historycznej w PRL*, Warszawa 2021.

w Łódzkiem Cygański także nie podejmował tematu Zagłady Żydów. Nie zaskakuje tutaj niechęć do podjęcia tego tematu: atmosfera wczesnych lat sześćdziesiątych XX w. w PRL i nacisk środowiska moczarowców na historyków i gremia partyjne zajmujące się polityką kulturalną, uniemożliwiały badania i publikacje na temat narodowosocjalistycznej polityki eksterminacyjnej wobec Żydów polskich.

Uważnemu czytelnikowi rzuci się dość szybko w oczy styl pisarski Cygańskiego. Dominuje podejście opisowe wobec instytucji i osób, nie zaś metodyczne, nie widać prób narzucenia monografiom rygorów metodologicznych. Rozdziały w pracy *Z dziejów okupacji niemieckiej* składają się w większości z opisów działalności instytucji okupacyjnych w Łodzi i krótkich informacji na temat ich kierowników oraz ważniejszych postaci w okupowanym mieście. *Mniejszość niemiecka* przede wszystkim opisuje historię polityczną, w dużo mniejszym stopniu historię społeczną mniejszości niemieckiej w Polsce Centralnej.

Cygański nie podejmował prób całościowej analizy systemu terroru i okupacji, jak i podejścia komparatystycznego. Niewiele dowiemy się o reakcjach społeczeństwa Łodzi na politykę okupanta niemieckiego i próby dostosowania się oraz obejścia jej przez zwykłych ludzi, ukazywana w niemieckiej historiografii jako teoria *Eigen-Sinn*³⁴. Ostatni punkt dotyczy także Polaków, co jest trochę zaskakujące przy analizie innych ówczesnych i wcześniejszych publikacji na temat historii społecznej Polski i Polaków pod niemiecką okupacją. Wspomnienia i dokumenty osobiste są praktycznie niezauważalne na kartach monografii.

Życie codzienne, konsumpcja towarów, kultury jak i życie kulturalne nie zostały w ogóle opisane przez Cygańskiego w *Z dziejów okupacji hitlerowskiej*. O ile dzisiaj mogłoby to być uznawane za poważny mankament, o tyle z perspektywy lat pięćdziesiątych i pionierskiego charakteru badań nad niemiecką okupacją Łodzi staje się to dużo bardziej zrozumiałe.

Na stronach *Z dziejów okupacji hitlerowskiej* widoczne jest tylko państwo, naród i jego organy i stowarzyszenia. To dotyczy zarówno państwa niemieckiego, jak i polskiego ruchu oporu. Perspektywa państwowo-narodowa dominuje na kartach także *Mniejszości niemieckiej*: opisywane są przede wszystkim partie i organizacje oraz akcje państwa polskiego i niemieckiego. Cygański nie dążył w *Z dziejów okupacji hitlerowskiej*, poza paroma sekcjami, do analizy na temat istnienia narodowej Volksgemeinschaft w okupowanej Łodzi. Widoczne przez cały okres okupacji i zauważane przez część Polaków oraz samych Niemców konflikty między różnymi grupami Niemców w okupowanej Łodzi³⁵ ustępują w pracach Cygańskiego

³⁴ H. Arndt, „Stan permanentnej walki”. *Codziennosc i narodowy socjalizm w Bad Mündler*, [w:] *Eigen-Sinn: życie codzienne, podmiotowość i sprawowanie władzy w XX wieku*, red. T. Lindenberger, A. Lüdtke, Poznań 2018; A. Lüdtke, *Co się stało z „czerwonym żarem”? Robotnicze doświadczenia i niemiecki faszyzm*, [w:] *Eigen-Sinn: życie codzienne...*

³⁵ Nowsze prace podejmujące temat: H.J. Bömelburg, *Łódź: Historia wielokulturowego miasta przemysłowego w XX wieku*, Łódź 2024.

ogólnemu konfliktowi między Niemcami a Polakami. Jak już wspomniano, relacje polsko-żydowskie były tematem tabu i Cygański nie podejmował tego tematu w swoich pracach. Relacje niemiecko-żydowskie, słabo zbadane do dzisiaj, nie były przedmiotem badań łódzkiego historyka-archiwisty.

Warto też zauważyć, że Łódź w książkach Cygańskiego jest samoistnym centrum. Znaczenie i rola Łodzi jako centrum regionu, stolicy okupacyjnej rejencji oraz największej metropolii na obrzeżach Trzeciej Rzeszy nie pojawia się w tej pracy. Łódź była na peryferiach Trzeciej Rzeszy, ale też centrum życia gospodarczego Kraju Warty i centrum dla Niemców w Polsce centralnej.

Lukę tę uzupełniają do pewnego stopnia liczne artykuły opublikowane w regionalnych i krajowych czasopismach naukowych, w których Cygański podejmował tematykę m.in. administracji niemieckiej powiatu łódzkiego³⁶ oraz sieradzkiego³⁷, policji kryminalnej i porządkowej w Łodzi i rejencji łódzkiej³⁸, urzędu rejencji łódzkiej³⁹, oraz komunistów niemieckich i czeskich w sieradzkim więzieniu⁴⁰ w czasie II wojny światowej. Wszystkie wcześniej wymienione wady i zalety stylu pisarskiego i struktury prac naukowych dotyczą także tych artykułów – krótsza forma tekstu naukowego nie prowokowała do eksperymentów z praktyką pisarską i naukową młodego badacza.

Cygański wykorzystał w obydwóch pracach w znaczącym stopniu materiały Archiwum Państwowego w Łodzi oraz archiwalia ówczesnego Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie. W niewielkim stopniu wykorzystano cenne dokumenty z Archiwum Państwowego w Poznaniu, co było zapewne spowodowane koniecznością wielomiesięcznych pobytów w tamtych czasach w Poznaniu, jeśli miano by wykorzystać pełen potencjał kilku tysięcy akt Urzędu Namiestnika Kraju Warty. Jednocześnie też jest to ograniczenie pracy: Arthur Greiser, gauleiter Kraju Warty był *de facto* instytucją nadrzędną i ostateczną w wielu sprawach dziejących się w rejencji łódzkiej i samej Łodzi, tak jak działo się to w innych okręgach partyjnych Rzeszy⁴¹.

³⁶ M. Cygański, *Powiat łódzki w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945 r.)*, „Rocznik Łódzki”.

³⁷ M. Cygański, *Powiat sieradzki w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Łódzki” 1970, t. 14 (17).

³⁸ M. Cygański, *Policja kryminalna i porządkowa III Rzeszy w Łodzi i rejencji łódzkiej (1939–1945 R.)*, „Rocznik Łódzki” 1972, t. 16 (19).

³⁹ M. Cygański, *Działalność urzędu rejencji pod kierownictwem F. Übelhöra i W. Mosera w latach 1939–1942*, „Rocznik Łódzki” 1973, t. 26.

⁴⁰ M. Cygański, *Komuniści niemieccy i czescy w więzieniu sieradzkim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Łódzki” 1962, t. 6 (9).

⁴¹ Ciekawym byłoby tutaj studium polityki pod rządami narodowych socjalistów na poziomie okręgów i tarć z prezesami rejencji. Polska literatura na temat urzędów gauleitera, a zwłaszcza na temat prezesów rejencji jest uboga. R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów: elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998; M. Podgóreczny, *Albert Forster: gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977; M. Węcki, *Fritz Bracht – Gauleiter von Oberschlesien: Biographie*, Brill | Schöningh 2021; P. Hüttenberger, *Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP*,

Zastanawia tutaj intensywne wykorzystanie łódzkich akt Niemieckiej Listy Narodowej. W powojennej Łodzi przetrwało kilkadziesiąt tysięcy akt osobowych volkslisty, akta te były w PRL niedostępne dla badaczy⁴². Pieczę nad inwentarzami trzymało SB, które z reguły nie udostępniało ich komukolwiek. Cygański cytuje dziesiątki numerów Fragebogen volkslisty działaczy narodowosocjalistycznych z Łodzi⁴³ i informacje zawarte w nich. Czy doszło do jakiejś formy współpracy Cygańskiego z tajnymi służbami? Dokumentacja na ten temat została zniszczona w latach osiemdziesiątych XX w., wiadomo jedynie, że zarejestrowano go w SB⁴⁴. Forma relacji między SB a Cygańskim pozostaje nierozwiązywalną dla historyków historiografii tajemnicą.

Wreszcie, na sam koniec analizy książki i części drugiej artykułu trzeba powiedzieć o pracy Cygańskiego w ustalenie powojennych karier łódzkich narodowych socjalistów i ich zwolenników. Ilość nazwisk i dokładność informacji jest znacząca, biorąc pod uwagę trudność w zdobywaniu informacji zza Żelaznej Kurliny. W przypadku większości nazwisk nieznane są źródła informacji pozyskanych przez łódzkiego regionalistę.

Mirosław Cygański jako ekspert od „rewizjonistów zachodnoniemieckich”

Badania nad niemiecką okupacją Łodzi w trakcie II wojny światowej były tylko jedną z płaszczyzn badawczych Mirosława Cygańskiego po 1964 r. Z ważniejszych publikacji w okresie łódzkim dotyczących bezpośrednio okupacji niemieckiej Łodzi możemy wyróżnić niewielką książeczkę *Działalność Gestapo w Łodzi* wydaną przez łódzki oddział ZBOWiD w 1974 r.⁴⁵ Po wydaniu *Z dziejów okupacji hitlerowskiej* Cygański z jednej strony podejmuje na dekadę temat „rewizjonistów zachodnoniemieckich”, czyli środowiska wypędzonych, w tym wypadku Niemców łódzkich w RFN i Austrii oraz Ziomkostwa Wisła-Warta⁴⁶, z drugiej po

Stuttgart 1969. Na temat Greisera i jego roli patrz: D. Schenk, W. Kulesza, *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, Łódź 2023.

⁴² Więcej na temat PRL-owskiej historii zbiorów Wydziału „C”, do którego trafiły m.in. akta volkslisty: P. Perzyna, *Kształtowanie zasobu archiwalnego i specyfika działalności Wydziału „C” Komendy Miejskiej MO w Łodzi do 1975 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4.

⁴³ Cygański nie cytuje numerów Fragebogen dla volkslisty w innych regionach Polski centralnej. Jest to najprawdopodobniej związane z brakiem takowych dokumentów dla Generalnego Gubernatorstwa, jak i skupieniu się w pracy *Mniejszość niemiecka na Łódzkiem*.

⁴⁴ AIPN, sygn. Ld 0313/14, Dziennik archiwalny sygnatury I KM MO w Łodzi.

⁴⁵ M. Cygański, *Działalność Gestapo w Łodzi*, Łódź 1984.

⁴⁶ Literatura na temat Ziomkostwa Wisła-Warta w języku polskim jest ograniczona. Częściowo temat podejmowały M. Kucner, K. Radziszewska, *W poszukiwaniu nowej ojczyzny – losy Niemców łódzkich poza Łodzią*, [w:] *Społeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, Łódź 2010 oraz prace historyków niemieckich H.J. Bömelburg, *Łódź: Historia wielokulturowego...* Całościowa

1974 r. zmienia całkowicie zainteresowania badawcze, oddalając się zdecydowanie od tematu Łodzi w czasie II wojny światowej.

Prace Cygańskiego na temat Łodzi przysporzyły mu bardzo wielu wrogów wśród Niemców łódzkich. Najznamienitszym dowodem jest tutaj wieloletnia korespondencja Otto Heikego w Bibliotece Martina Opitza w Herne. Przez dekady Heike skarżył się innym Niemcom łódzkim na wygnaniu oraz polskim badaczom na tendencyjność badań Cygańskiego i na pomówienia, które miał on zawrzeć w swoich pracach na temat Łodzi⁴⁷. Według zachodnioniemieckiego ministra do spraw wypędzonych Cygański opierał się wyłącznie na pozostawionych w aktach dokumentach działu kadr łódzkiego archiwum z czasów okupacji⁴⁸. Niekiedy przybierało to groteskowy charakter, jak na przykład w liście do centrali SPD, gdzie Heike próbował zainteresować organy partyjne szkalowaniem przedwojennej Niemieckiej Socjalistycznej Partii Pracy w Polsce przez Cygańskiego⁴⁹. Inni ważni aktorzy okupacyjnej i przedwojennej Łodzi, jak Adolf Kargel, redaktor „Freie Presse” przed wybuchem II wojny światowej, po 1945 r. działacz Ziomkostwa Wisła-Warta, zarzucał mu w „Weg und Ziel” w 1967 r. oczernianie Niemców łódzkich w swoich monografiach i artykułach⁵⁰.

Prace Cygańskiego z lat 1964–1973 rzeczywiście koncentrowały się na wypędzonych w RFN, takich jak Otto Heike lub Peter Emil Nasarski. Czerpiąc z trendów publikacyjnych NRD, w tym m.in. z Brunatnej Księgi opublikowanej w 1965 r.⁵¹, Cygański opisywał dokładnie kariery Niemców łódzkich na najwyższych szczeblach Ziomkostwa Wisła-Warta i atakował samo Ziomkostwo⁵². Z tego okresu pochodzą też inne publikacje monograficzne jego autorstwa na temat Niemców w przedwojennej Polsce, jak chociażby *Zawsze przeciwko Polsce: kariera Otto Ulitza*⁵³. W 1974 r. ukazują się ostatnie publikacje Cygańskiego na temat Ziomkostwa Wisła-Warta i jego członków, co może mieć przyczynę w odprężeniu politycznym RFN-PRL.

analiza fenomenu najsłabszego w RFN i najmniej znaczącego politycznie a zarazem nadal żywego ziomkostwa czeka na opracowania historyków.

⁴⁷ MOB, sygn. TS 003 K 0084, Stellungnahme zu den Ausführungen über mich im Buch von Cygański, bp.

⁴⁸ MOB, sygn. Adma 13088, Fasc 2., List Otto Heikego do Petera Emila Nasarskiego, 9 sierpnia 1962, bp.

⁴⁹ MOB, sygn. TS 003 K0082, List Otto Heikego do Gottholda Rhode, 2 września 1962, bp. Kopia pisma z 19 września 1962 r.

⁵⁰ „Weg und Ziel”, styczeń 1967, „Znany”, A.K.

⁵¹ Braunbuch. Kriegs- und Naziverbrecher in der Bundesrepublik, Staatsverlag der deutschen demokratischen Republik 1965.

⁵² M. Cygański, *Ziomkostwo Wisły-Warty w NRF (Organizacja – działalność – przywódcy)*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 1, s. 72–112.

⁵³ M. Cygański, *Zawsze przeciwko Polsce. Kariera Otto Ulitza*, Warszawa 1966.

Czy prace Cygańskiego były inspirowane politycznie? Sam Cygański poczuwał się do konieczności „wykazania fałszywości wielu sądów” zawartych w pracach „Ryszarda Breyera, T. Bierschenka, O. Heike, E. Nasarskiego i Fr. Swarta” już na etapie tworzenia *Mniejszości niemieckiej w Polsce Centralnej*⁵⁴. Zachodnioniemieckie „Ostforschung” było rozpracowywane przez UB i SB, czego przykładem mogą być obfite a nieopracowane materiały SB⁵⁵. Podobny los spotkał Ziomkostwo Wisła-Warta, aczkolwiek szybko zaprzestano śledzenia ich poczynañ⁵⁶.

Cygański jako archiwista

Osobnym tematem, który trzeba poruszyć w odniesieniu do osoby Cygańskiego i jego środowiska jest okres pracy w Archiwum Państwowym w Łodzi w latach 1951–1969. Dzięki pracy w tej instytucji Cygański mógł pozwolić sobie na stworzenie zarówno manuskryptu pierwszej, jak i drugiej publikacji monograficznej. Jako archiwista porządkował on po 1951 r. zespoły archiwalne stworzone przez instytucje niemieckie, uzyskał też dzięki temu doskonałą wiedzę na temat okupacji niemieckiej Łodzi w czasie II wojny światowej. Do dzisiaj część opisów i inwentarzy Cygańskiego jest wykorzystywana w Archiwum. Nieznane są powody rezygnacji Cygańskiego z pracy w łódzkim archiwum, sam Cygański określił to po latach jako odejście „na własną prośbę”⁵⁷.

Zakończenie pracy w Archiwum Państwowym w Łodzi w 1969 r. zachęciło go najprawdopodobniej do zakończenia prac nad publikacjami o drugowojennej Łodzi. Zastanawia tutaj jednak okres 1969–1974 – publikacje dotyczące Ziomkostwa Wisła-Warta opierają się w znacznym stopniu na materiale archiwalnym łódzkich archiwów, więc zapewne związki z Archiwum wygasły dopiero kilka lat później.

Podsumowanie

Banalnie w świetle powyższej prezentacji brzmi stwierdzenie, że pierwsze lata kariery naukowej Mirosława Cygańskiego ukształtowały fundamentalnie resztę jego życia. Odrzucenie doktoratu na UŁ spowodowało zerwanie kontaktów

⁵⁴ AUŁ, Przewody doktorskie, sygn. 2063, „Uwagi wstępne do pracy *Mniejszość Niemiecka w Polsce Centralnej 1919–1939*”, s. 17.

⁵⁵ AIPN, sygn. 01048/224, AIPN, sygn. BU 01263/721.

⁵⁶ AIPN, sygn. BU 01930/38, Notatka końcowa sprawy rozpracowania obiektowego, 7 marca 1974, s. 9. „Ziomkostwo to nie odgrywało i nie odgrywa większej roli w działalności organizacji rewizjonistycznych. W aktualnej sytuacji politycznej nie istnieje potrzeba dalszego operacyjnego rozpracowania tej organizacji.

⁵⁷ AIŚ, Życiorys Mirosława Cygańskiego z 6 marca 1985 r., s. 92.

naukowych z łódzką historiografią. Zarówno łódzcy historycy, jak i sam Cygański, traktowali się z nieufnością przez dekady. Dopiero po zmianach generacyjnych w Łodzi doceniono prace Cygańskiego z zakresu regionalistyki. Nie udało mu się jednak do końca życia stworzyć środowiska łódzkich badaczy II wojny światowej, wszelkie prace łódzkich historyków dotyczące tego okresu powstawały z pominięciem jego osoby.

Wrogość środowiska niemieckich wypędzonych przyniosła problemy w dalszej karierze zawodowej Cygańskiego. Heike, utrzymujący kontakt z badaczami polskimi w Łodzi i poza nią, oraz także recenzentem doktoratu, Pawłem Korcem (już na emigracji po 1968 r.), utrudniał wejście Cygańskiego w główny nurt historiografii polskiej. Kluczowym punktem trzymającym Cygańskiego w łódzkiej historiografii było tak naprawdę Archiwum Państwowe w Łodzi. Dzięki niemu mógł on stworzyć obydwie publikacje, po wspomnianych zmianach personalnych i politycznych nie odczuwał on już prawdopodobnie zainteresowania historią Łodzi i nie wrócił już do tego tematu.

Biografia naukowa Mirosława Cygańskiego może nas przybliżyć do odpowiedzi na pytanie: jak zdefiniować łódzkość historyka? Czy samo zamieszkanie w Łodzi czyni kogoś łódzkim historykiem? Czy też dopiero afiliacja naukowa albo zainteresowania badawcze czynią kogoś łódzkim historykiem? Teoretycznie nasuwa się inkluzywna odpowiedź na te pytania, jednak początki kariery naukowej Cygańskiego oraz niewielkie interakcje z łódzkim środowiskiem historycznym w kolejnych dekadach poddają ją w wątpliwość.

Monografia *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939* jest mniej znaną pracą Cygańskiego. Jej struktura niedostatecznie podkreślająca lata 1919–1932 nie pozwala na dogłębne zbadanie historii Niemców łódzkich. Jednocześnie też nadal jest jedynym źródłem wiedzy o działalności instytucjonalnej Niemców łódzkich, z perspektywy polskiej.

Praca *Z dziejów hitlerowskiej okupacji Łodzi 1939–1945* pozostaje nadal po wielu dekadach jedną z najważniejszych prac o II wojnie światowej w Łodzi i kompendium wiedzy o mieście w tym okresie. Zastanawiające jest tutaj nie podejmowanie tematu Zagłady i losów Żydów łódzkich także w publikacjach wydanych przed i po ukazaniu się monografii historii Łodzi w latach 1939–1945. Zespoły archiwalne dotyczące getta łódzkiego są słabo wykorzystywane przez Cygańskiego, możliwy do poruszenia we wcześniejszej publikacji temat akulturacji Żydów do kultury niemieckiej w przedwojennej Polsce nie jest w ogóle podjęty.

Pomimo wymienionych przeze mnie wniosków i przemyśleń na temat publikacji Cygańskiego o II wojnie światowej w Łodzi jest to nadal ważna i cytowana praca, nie tylko z powodu małej niedostępności (bardzo niski nakład) książki Bojanowskiego i braku wznowień. Jej pionierski charakter został doceniony

dopiero w następnych dekadach. Artykuły Cygańskiego przeszły podobną drogę. Jakie nauki możemy wyciągnąć z analizy historiograficznej tej publikacji? Jak powinna wyglądać nowoczesna monografia historii Łodzi i regionu łódzkiego w trakcie II wojny światowej?

BIBLIOGRAFIA • REFERENCES

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE • ARCHIVAL SOURCES

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, sygn. AIPN BU 01930/38, AIPN 01048/224, AIPN BU 01263/721.

Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi, sygn. AIPN, Ld 0313/14.

Archiwum Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu

Przewody doktorskie, sygn. 296.

Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego

Przewody doktorskie, sygn. 2063.

Martin-Opitz-Bibliothek

Spółczna Otto Heikego, sygn. TS 003 K0082, TS 003 K 0084, Adma 13088, Fasc 2.

PRASA • PRESS

„Weg und Ziel” 1967.

OPRACOWANIA • STUDIES

Arndt H., „*Stan permanentnej walki*”. *Codziennosc i narodowy socjalizm w Bad Munder*, [w:] *Eigen-Sinn: życie codzienne, podmiotowosc i sprawowanie władzy w XX wieku*, red. T. Lindenberger, A. Lüdtke, seria „Poznańska Biblioteka Niemiecka”, nr 48, Poznań 2018.

Bojanowski T., *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź 1992.

Bömelburg H.J., *Łódź: Historia wielokulturowego miasta przemysłowego w XX wieku*, Łódź 2024. <https://doi.org/10.18778/8331-190-6>

Braunbuch. Kriegs- und Naziverbrecher in der Bundesrepublik, Staatsverlag der deutschen demokratischen Republik 1965.

Chu W., *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge University Press 2012. <https://doi.org/10.1017/CCOL9781107008304>

Cygański M., *Działalność Gestapo w Łodzi*, Łódź 1984.

Cygański M., *Działalność urzędu rejencji pod kierownictwem F. Übelhöra i W. Mosera w latach 1939–1942*, „Rocznik Łódzki” 1973, t. 26.

- Cygański M., *Komuniści niemieccy i czescy w więzieniu sieradzkim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Łódzki” 1962, t. 6 (9).
- Cygański M., *Policja kryminalna i porządkowa III Rzeszy w Łodzi i rejencji łódzkiej (1939–1945 R.)*, „Rocznik Łódzki” 1972, t. 16 (19).
- Cygański M., *Powiat łódzki w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945 r.)*, „Rocznik Łódzki”.
- Cygański M., *Powiat sieradzki w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Łódzki” 1970, t. 14.
- Cygański M., *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi, 1939–1945*, Łódź 1965.
- Cygański M., Dubicki T., *Niemcy wschodniobałtyccy w Estonii, na Łotwie i Litwie: zarys dziejów do 1920 roku*, Łódź 2004.
- Czyżewski A., *Czerwono-biało-czerwona Łódź. Lokalne wymiary pamięci historycznej w PRL*, Warszawa 2021. <https://doi.org/10.18778/8220-494-0>
- Dubicki T., Kuczyński A.K., *W kręgu dziejów Niemiec XX wieku. Życie i działalność naukowa prof. dr. hab. Mirosława Cygańskiego*, „Studia Niemcoznawcze” 2004, t. 28.
- Hüttenberger P., *Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP*, Stuttgart 1969. <https://doi.org/10.1524/9783486703641>
- Kaczmarek R., *Pod rządami gauleiterów: elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
- Kluska B., *Aleksander Falzmann (1887–1942). Bohaterski pastor*, 2020, <https://archiwum.ipn.gov.pl/pl/publikacje/publikacje-edukacyjne-i/110591,Aleksander-Falzmann-18871942-bohaterski-pastor.html>.
- Kucner M., Radziszewska K., *W poszukiwaniu nowej ojczyzny – losy Niemców łódzkich poza Łodzią*, [w:] *Spółeczność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*, red. A. Lech, A. Rykała, K. Radziszewska, Łódź 2010. <https://doi.org/10.18778/7525-496-9.13>
- Lüdtke A., *Co się stało z „czerwonym żarem”? Robotnicze doświadczenia i niemiecki faszyzm*, [w:] *Eigen-Sinn: życie codzienne, podmiotowość i sprawowanie władzy w XX wieku*, seria „Poznańska Biblioteka Niemiecka” 2018, nr 48.
- Łódź poprzez wieki. Historia miasta*, red. J. Kita, t. 3: 1914–1945, red. P. Waingertner, Łódź 2024. <https://doi.org/10.18778/8331-385-6>
- Perzyna P., *Kształtowanie zasobu archiwalnego i specyfika działalności Wydziału „C” Komendy Miejskiej MO w Łodzi do 1975 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięi Narodowej” 2011, t. 4.
- Podgóreczny M., *Albert Forster: gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.
- Röskau-Rydel I., *Deutsche im Distrikt Krakau 1939–1945: Minderheit, Volksgemeinschaft, Besatzer*, Osnabrück 2025. <https://doi.org/10.3790/978-3-88640-445-2>
- Schenk D., Kulesza W., *Arthur Greiser. Biografia i proces namiestnika III Rzeszy w Kraju Warty*, Łódź 2023. <https://doi.org/10.18778/8142-775-3>
- Turski M., *Vom Versuch, Biografien zu nationalisieren. Die Deutsche Volksliste in der Region Lodz: Vorgeschichte, Umsetzung und Nachwirkungen 1914–1960*, Paderborn 2026. <https://doi.org/10.30965/9783657797356>
- Węcki M., *Fritz Bracht – Gauleiter von Oberschlesien: Biographie*, Brill | Schöningh 2021. <https://doi.org/10.30965/9783657707133>
- Wójcik K., *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1915–1939*, Chełm 2008.

NETOGRAFIA • NETOGRAPHY

<https://instytutslaski.pl/wspomnienie/profesor-doktor-habilitowany-mirosław-cyganski-wspomnienie> (dostęp: 27.08.2025).

NOTKA O AUTORZE • ABOUT THE AUTHOR

Dr Michał Turski – doktor historii Uniwersytetu Łódzkiego i Justus-Liebig-Universität Gießen w ramach umowy cotutelle. Pracownik Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie. W Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego realizuje projekt badawczy „*I cóż dalej szary człowieku*”. *Obrazy okupowanych ziem polskich w świetle pamiątek konkursowych Instytutu Zachodniego* (finansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na Rzecz Nauki).

Zainteresowania naukowe: Niemiecka Lista Narodowa i mniejszość niemiecka w Polsce Centralnej, biografie i ego-dokumenty XX-wieczne, pamiątki z powojennych konkursów na wspomnienia (tzw. pamiątki konkursowe), życie codzienne pod okupacją niemiecką podczas drugiej wojny światowej, historia Łodzi i regionu łódzkiego między 1914 a 1949 r.

m.turski5@uw.edu.pl